

قهرمان مسئله‌دار و گسست فرهنگی، هنری در جامعه ایران قبل از انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: رمان سمفونی مردگان)

چکیده

نظریه قهرمان مسئله‌دار (پروپلماتیک) از دست‌آوردهای جورج لوکاچ و لوسین گلدمن در حوزه جامعه‌شناسی ادبیات است. این نظریه، قهرمان رمان را انسان مسئله‌داری می‌داند که در دنیای تابع ارزش مبادله و شیء‌وارگی، به دنبال ارزش‌های کیفی و متعالی است. جستار حاضر بر آن است تا به تحلیل شخصیت «آیدین» در رمان سمفونی مردگان اثر عباس معروفی بپردازد و با بهره‌گیری از روش مطالعه کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی-تحلیلی کنش این شخصیت مسئله‌دار را با مؤلفه‌های نظریه قهرمان مسئله‌دار تطبیق دهد. برآیند حاصل از پژوهش، این نتیجه را دربر دارد که قهرمان داستان، به‌عنوان شخصیتی فرهنگی و هنری، سراسر زندگی خود را در نبرد با جامعه‌ای خرافه‌پسند و ناآگاه به سر می‌برد و گسستی رفع‌نشده میان آرمان‌های خود و جامعه پیرامون می‌بیند. بر این اساس، وی بیشتر مؤلفه‌های فرد مسئله‌دار از جمله تردید، شناخت‌گرایی، هم‌سو نبودن با جامعه، مبارزه علیه میانجی‌های تباہ‌گر و انزواگزینی را داراست و فرجام کار او چنان‌که لوکاچ در رمان آموزشی به آن اشاره می‌کند، خودبازدارندگی و پختگی مردانه است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی شخصیت پروپلماتیک رمان سمفونی مردگان در مواجهه با جامعه تابع ارزش‌های کمی.
۲. بررسی گسست فرهنگی و هنری در جامعه داستان سمفونی مردگان.

سؤالات پژوهش:

۱. شخصیت پروپلماتیک رمان سمفونی مردگان در مواجهه با جامعه تابع ارزش‌های کمی، به دنبال چه ارزش‌های کیفی و اصیل انسانی است؟
۲. گسست فرهنگی و هنری چه نقشی در جامعه داستان سمفونی مردگان دارد؟

کلیدواژه‌ها: قهرمان مسئله‌دار، گلدمن، لوکاچ، عباس معروفی، سمفونی مردگان.

مقدمه

رمان، از هم‌گسیختگی و نبود وحدت میان انسان و جامعه را روایت می‌کند. جامعه سرمایه‌داری، وحدت جوهری انسان و جهان را درهم می‌شکند و آدمی را از آرمان‌هایش جدا می‌کند. از دل این گسست، قهرمانان مسئله‌دار (پروبلماتیک=Problematic) سر برمی‌آورند. شخصیت‌های مسئله‌دار رمان معاصر می‌کوشند تا در برابر اراده غالب بر جامعه‌ای که پول و شیء‌وارگی را به‌عنوان یک ارزش و عامل مسلط بر روابط اجتماعی پذیرفته‌اند، ایستادگی کنند؛ اما به این دلیل که آن‌ها «هیچ‌گاه با موقعیتی که در آن قرار می‌گیرند، برابر و هم‌سو نیستند و خود را مطابق با آن موقعیت‌ها نمی‌کنند، بنابراین تناقض و درگیری دهشتناکی به‌وجود می‌آید که زندگی آنان را بدون خوشبختی مصرف و تباه می‌کند» (فاوست، ۱۹۰۱: ۹۲). بر پایه این تناقض «فرد مسئله‌دار هرگز به‌طور کامل متوجه نمی‌شود که جامعه از او چه می‌خواهد. چیزی در ذات وی وجود دارد که او را برخلاف آنچه منطقی است، وادار به عمل می‌کند. در هر مسئله مهمی او هوشیار می‌شود، اما به‌جای این که در لحظه تعیین‌کننده عمل کند، پر از تردید است» (همان، ۹۳-۹۲)؛ تردیدی که به‌عنوان یکی از واحدهای ساختاری شخصیت قهرمان پروبلماتیک صفتی خزنده و مودی است. آرام و پنهانی شکل می‌گیرد و خود را در شخصیت تثبیت می‌کند و باعث به‌وجود آمدن ترس و نگرانی و انگیزه می‌شود. تردید و ترس ناشی از آن قدرت تصمیم‌گیری قهرمان را در زمان و مکان با مشکل مواجه می‌کند و باعث حرکت داستان به‌سوی فاجعه می‌شود: انزوا و هجرت درونی قهرمان.

تاریخچه واژه پروبلماتیک مربوط به رشته‌های علوم‌سیاسی و جامعه‌شناسی است و در این حوزه‌ها کاربرد فراوان دارد. اما در ادبیات، اصطلاح فرد مسئله‌دار را نخستین‌بار جورج لوکاج (George Lukacs) فیلسوف و نظریه‌پرداز مجارستانی، برای قهرمان رمان به‌کار برد. به باور لوکاج، رمان هنگامی جایگزین حماسه می‌شود که معنای زندگی تردیدآمیز و پرسش‌انگیز شده‌است؛ در این هنگام، نثر جای شعر حماسی را می‌گیرد و خود شعر نیز غنایی می‌شود. آنگاه فرد مسئله‌دار (پروبلماتیک) در دنیای بی‌اهمیت و تباه نمودار می‌گردد (ایوتادیه، ۱۳۹۲: ۸۳).

پس از لوکاج، لوسین گلدمن (Lucien Goldman) شناخته‌شده‌ترین پژوهش‌گر در عرصه جامعه‌شناسی رمان به‌شمار می‌آید. گلدمن معتقد است: «رمان میدانی است سراسر دیالکتیکی که جای برخورد تباهی دوگانه‌ای است - تباهی قهرمان و تباهی جهان داستان - جهان داستان جهانی است تباه؛ چراکه بازتاب محیط بیگانه گشته زندگی است، قهرمان داستان تباه است؛ چراکه در این جهان به دنبال یافتن ارزش‌های اصیل می‌گردد (مصباحی‌پور، ۱۳۵۸: ۲۲). بر پایه این دیدگاه، گلدمن به تعریف شخصیت مسئله‌دار رمان می‌پردازد. در این تعریف: قهرمان رمان فرد مسئله‌داری است که در جامعه‌ای که ارزش‌های کمی نظیر سرمایه و پول و کالا بر آن حاکم است، به جست‌وجوی ارزش‌های کیفی و اصیل و راستین برمی‌آید؛ ارزش‌هایی چون عشق، عدالت، آزادی و شادی بیکرانه جان. اما جست‌وجوی او اهریمنی است، زیرا خود پیشاپیش می‌داند که چیزی به‌دست نمی‌آورد و تنهایی و انزوا گریزگاهش از این جامعه تباه خواهد بود (عسگری، ۱۳۹۴: ۱۱۶).

عباس معروفی در رمان سمفونی مردگان تراژدی فروپاشی یک خانواده سنتی را حول جنون و از دست‌رفتگی یک روشنفکر شکل می‌دهد (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۱۰۸۷). آیدین، قهرمان داستان سمفونی مردگان، «بیگانه حساسی است که با خود، خانواده و محیط درگیر است. او اندیشه‌هایی متعالی در سر دارد، اما عاقبت ناگزیر می‌شود در مقابل دنیایی که او را پس می‌زند، خود را به دیوانگی بزند و با «وضع موجود» مصالحه کند (همان، ۱۰۸۷-۱۰۸۸).

در این پژوهش با ارائه دیدگاه‌های لوکاچ و گلدمن در خصوص قهرمان پروبلماتیک، به تشریح شخصیت «آیدین»، تنهایی و انزوای وی، تلاش برای شناخت خویشتن، ورود به دنیای شعر و هنر و گریز او از ابتدال فراگیر جامعه سنتی خواهیم پرداخت. برآیند این پژوهش پاسخ به این سؤال است که شخصیت پروبلماتیک رمان سمفونی مردگان در مواجهه با جامعه تابع ارزش‌های کمی، به دنبال چه ارزش‌های کیفی و اصیل انسانی است؟ واکنش او نسبت به میانجی‌های تباه‌گر چیست؟ تا چه اندازه به اهداف آرمانی خود دست یافته‌است؟ و سرانجام او چه خواهد شد؟

نقد و بررسی ادبیات از منظر جامعه‌شناختی، کاربردی‌ترین و البته زنده‌ترین روش برای کشف باورها و اندیشه‌های یک جامعه است. باتوجه به این که رمان به واسطه ظرفیت روایی‌اش، بیش از سایر ژانرهای ادبی قادر به بازنمایی افکار و رسوم جامعه است؛ از این رو، مورد استقبال بسیاری از نویسندگان قرار گرفته‌است. نظر به این که ادبیات داستانی ایران، در دوران صدساله خود با دغدغه‌های قشر روشنفکر هم‌آوا بوده، نویسندگان بسیاری با خلق شخصیت‌های داستانی به بازتاب این دغدغه‌ها پرداخته‌اند. عباس معروفی یکی از این نویسندگان روشنفکر است که با خلق شخصیت «آیدین» در رمان «سمفونی مردگان» تقابل میان سنت و مدرنیته، آگاهی و جهل و هنر و خرافه را در جامعه ایران پیش از انقلاب اسلامی در خلال سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۵۵ به تصویر کشیده‌است. از آن‌جا که «آیدین» رمان سمفونی مردگان، بازنمود شخصیت نویسنده در بیان افکار و اندیشه‌های روشنفکرانه است، نقد و تحلیل شخصیت مسئله‌دار داستان و بررسی ویژگی‌های رفتاری او براساس نظریه فرد مسئله‌دار ضروری می‌نماید.

در زمینه بررسی رمان‌های فارسی براساس نظریه فرد مسئله‌دار دو پژوهش مشاهده شد؛ حسن‌زاده میرعلی و رضویان در پژوهشی با عنوان «قهرمان مسئله‌دار در رمان‌های مدیر مدرسه و سووشون»، این دو رمان را براساس نظریه فرد مسئله‌دار لوکاچ و گلدمن مورد بررسی قرار داده‌اند. رنجبر نیز در مقاله «تحلیل رئالیسم انتقادی شخصیت پروبلماتیک در رمان زیبا صدایم کن» شخصیت‌های پروبلماتیک این رمان را در مواجهه با جامعه زاده تولید برای بازار نقد و بررسی کرده‌است. درباره رمان سمفونی مردگان دو کتاب به چاپ رسیده‌است. یکتا در کتاب «زل تا ابد» به درون‌کاوی این رمان می‌پردازد. همچنین اسحاقیان در کتاب «از خشم و هیاهو تا سمفونی مردگان» گزاره‌های جامعه‌شناختی هر دو اثر را بررسی می‌کند و به رمزگشایی از استعاره‌ها و مجازهای داستان می‌پردازد. در نقد این رمان مقالاتی نیز نگارش یافته؛ از جمله مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل انسان آرمانی در رمان سمفونی مردگان» نوشته بزرگ بیگدلی و دیگران، که در آن به بررسی انسان آرمانی گفتمان لیبرالیستی رمان می‌پردازند. بهارلو نیز در مقاله‌ای با عنوان «تصنیفی ناهماهنگ» رمان را از منظر تکنیک جریان سیال ذهن بررسی می‌کند. همچنین بهبهانی در نقد خود بر رمان، آن را از نظر ساختار و زمان بیرونی و درونی مورد واکاوی قرار می‌دهد. حسن‌زاده میرعلی و رضویان نیز در مقاله‌ای با عنوان «چندصدایی در رمان سمفونی مردگان»، رمان را براساس نظریه چندصدایی میخائیل باختین مورد بررسی قرار می‌دهند. هیچ‌کدام از پژوهش‌های یادشده این رمان را براساس نظریه فرد مسئله‌دار بررسی نکرده‌اند. به همین دلیل، نویسندگان بر آن شدند تا پژوهشی در زمینه بررسی شخصیت روشنفکر رمان سمفونی مردگان منطبق با مؤلفه‌های نظریه فرد مسئله‌دار انجام دهند.

نتیجه‌گیری

عباس معروفی در رمان سمفونی مردگان مصائب فرا روی قشر روشنفکر و هنرمند را در سال‌های مابین ۱۳۱۳ تا ۱۳۵۵ به تصویر می‌کشد آیدین، جوان شاعر و روشنفکری است که به زمانه خود تعلق ندارد. او در جامعه‌ای که ارزش مبادله

و شی‌وارگی چهار سوی جامعه را دربر گرفته، به دنبال ارزش‌های راستینی چون علم‌آموزی و شعر و فرهنگ و هنر است. اصطلاح فرد مسئله‌دار یا پروبلماتیک که از یافته‌های جورج لوکاچ و لوسین گلدمن است، دارای مؤلفه‌هایی همچون: گرایش به ارزش‌های کیفی و متعالی، مبارزه با میانجی‌های تباه‌گر در جامعه، قرار گرفتن در حاشیه جامعه و خود بازدارندگی و پختگی مردانه است. هرچند مقایسه رمان‌های غربی و رمان‌های ایرانی و بررسی مؤلفه‌های آن امری دشوار است، تشابهات بسیاری میان قهرمان مسئله‌دار هر دو رمان وجود دارد که براساس آن می‌توان به بررسی مؤلفه‌های یاد شده در رمان ایرانی پرداخت. آیدین، قهرمان روشنفکر سمفونی مردگان، با قرار گرفتن در جامعه مستبد و سوداگر، چالش‌های بسیاری را برای رسیدن به اهداف خود پشت سر می‌گذارد و در راه مبارزه با میانجی‌های تباه‌گر خانه و جامعه خود، مسیر پر فرازونشیبی را طی می‌کند. درحقیقت ارزش‌های آیدین در جایگاه شخصیت پروبلماتیک با ارزش‌های جامعه متفاوت و در تقابل یکدیگر است (ن.گ. جدول‌های ۱ و ۲). مقایسه این دو دسته ارزش‌ها در چارت‌های ۱ و ۲ بهتر مشخص شده است.

رمان سمفونی مردگان را می‌توان در زمره رمان‌های آموزشی به‌شمار آورد. هرچند آیدین خود را برای رسیدن به هدف‌های متعالی زندگی، تنها می‌بیند و از جست‌وجوی شناخت‌گرا و پروبلماتیک خود دست می‌کشد، اما این نه در حکم پذیرش واقعیت‌های جهان مرسوم است و نه به معنای دست‌کشیدن از ارزش‌های راستین. بلکه تمهید تازه‌ای است برای مبارزه‌ای متفاوت، تمهیدی که به واقع باید آن را پختگی مردانه نامید.

منابع و مآخذ:

آتش برآب، حمیدرضا. (۱۳۹۵). قهرمان چیستایی در جست‌وجوی خویش، نقد زبان و ادبیات خارجی، ش ۱۷، ۱۵-۲۸.

اباذری، یوسف. (۱۳۷۷). خرد جامعه‌شناسی. چ اول، تهران: طرح نو.

اسحاقیان، جواد. (۱۳۸۷). از خشم و هیاهو تا سمفونی مردگان. چ اول، تهران: هیلا.

ایو تادیه، ژان. (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی ادبیات و بنیانگذاران آن. محمد جعفر پوینده، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات، چ سوم، تهران: نقش جهان.

افشاری، نرجس و همکاران. (۱۳۹۷). «نقد کاربست ساختگرایی تکوینی گلدمن بر رمان‌های فارسی». نقد و نظریه ادبی، ش ۵، ۱۹-۵.

باقی‌نژاد، عباس و عزیزاده، ناصر. (۱۳۹۴). تأملی در ادبیات امروز، چ اول، تهران: پارسه.

بزرگ بیگدلی، سعید؛ طاهری، قدرت‌الله و اسفندیاری، خدیجه. (۱۳۹۲). «بررسی و تحلیل انسان آرمانی در رمان سمفونی مردگان». ادب پژوهی، ش ۲۳، ۱۴۸-۱۲۳.

بهبهانی، سیمین. (۱۳۷۰). «سمفونی مردگان، کلک». ش ۱۷، ۱۴۵-۱۳۹.

پارکینسون، جی. (۱۳۷۵). «لوکاچ و جامعه‌شناسی ادبیات». هاله لاجوردی، ارغنون، شماره ۹ و ۱۰، ۲۳۸-۲۲۱.

- تسلیمی، علی. (۱۳۹۳). گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (داستان). چ سوم، تهران: اختران.
- رب گریه، آلن. (۱۳۷۰). قصه نو، انسان طراز نو، محمدتقی غیاثی، چ اول، تهران: امیرکبیر.
- زرافا، میشل. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی ادبیات داستانی (رمان و واقعیت اجتماعی). نسرین پروینی، تهران: سخن.
- زیما، پیرو. (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی رمان از دیدگاه یان وات، لوکاچ، ماشری، گلدمن، باختین». محمدجعفر پوینده، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات. چ سوم، تهران: نقش جهان.
- حسن‌زاده میرعلی، عبدالله؛ رضویان، سید رزاق. (۱۳۹۰). «قهرمان مسأله‌دار در رمان‌های مدیر مدرسه و سووشون». پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گوینا)، ش اول، ۱۴۶-۱۲۵.
- رزاق‌پور، مرتضی. (۱۳۸۹). «رمان اجتماعی و جست‌وجوی تباه ارزش‌ها (هگل، لوکاچ، گلدمن)». اندیشه‌های ادبی، ش ۳، ۲۰۲-۱۸۳.
- سلدن، رمان و دیوید ویوسون. (۱۳۸۴). راهنمای نظریه‌آدبی معاصر. عباس مخبر، چ ۳، تهران: طرح نو.
- عسگری حسنکلو، عسگر. (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی رمان فارسی. چ اول، تهران: نگاه.
- فدرستون، مایک. (۱۳۸۰). زندگی قهرمان و زندگی روزمره». هاله لاجوردی، ارغنون، ش ۱۹، ۱۸۶-۱۵۹.
- فین برگ، آندرو. (۱۳۷۵). «رمان و جهان مدرن». فضل‌الله پاکزاد، ارغنون، ش ۱۲ و ۱۱، ۳۹۱-۳۷۹.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان). محمدجعفر پوینده، تهران: چشمه.
- لوکاچ، جورج. (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی رمان. محمدجعفر پوینده، چ دوم، تهران: نشر ماهی.
- مصباحی‌پور ایرانیان، جمشید. (۱۳۵۸). واقعیت اجتماعی و جهان داستان، چ اول، تهران: امیرکبیر.
- معروفی، عباس. (۱۳۸۱). سمفونی مردگان، چ هفتم، تهران: ققنوس.
- معبودی، فرحناز و مؤذنی، علی محمد. (۱۳۹۷). «نقد اجتماعی-سیاسی رمان بادبادک‌باز به روش ساختگرایی گلدمن». متن پژوهی ادبی، ش ۷۵، ۱۲۸-۱۰۵.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۳). صد سال داستان‌نویسی ایران، ۴ جلد در ۲ مجلد، چ سوم، تهران: چشمه.
- نیکوبخت، ناصر و عسگری حسنکلو، عسگر. (۱۳۸۷). «تعامل رمان فارسی و جامعه‌ایرانی». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ش ۲۳، ۳۴۱-۳۲۳.
- هیپولیت، ژان. (۱۳۷۱). پدیدارشناسی روح برحسب نظر هگل. کریم مجتهدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- یکتا، الهام. (۱۳۸۴). ازل تا ابد. چ اول، تهران: ققنوس.